

Kármán Gábor

Az erdélyi török deákok

Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban

HARSÁNYI NAGY JAKAB, az erdélyi fejedelem portai követségén szolgálatot teljesítő nemes nem volt különösebben elégedett feljebbvalóival. II. Rákóczi Györgynek írt levelében 1656 őszén így foglalta össze az erdélyi követtel kapcsolatos benyomásait: „*Itt minden keresztyén követek, rezidensek tudósok, csak az oláhok barbarusok, kiktől nem sokat különböz az mi rezidensünk is.*”¹ A havasalföldieknek és moldvaiaknak általában rossz hírük volt a kora újkori Erdélyben és Magyarországon – a humanista műveltség hiányát kortársaik számos esetben felrótták nekik –, így azzal, hogy az erdélyi rezidenseket a vajdák képviselőihez hasonlította, Harsányi elég erőteljes eszközt használt véleménye kifejezésre juttatására.² Arra a meggyőződésére akarta felhívni a címzett figyelmét, amely szolgálatának öt éve alatt alakult ki benne: hogy a fejedelemség követei nem képesek munkájuk ellátására, és ennek műveletlenségük legalább annyira oka, mint a fejedelemség ügyei iránti felelősségérzetük teljes hiánya. Természetesen Harsányi nem különösebbet titkolta, hogy – meggyőződése szerint – az ő tevékenykedése jelentette Erdély érdekében az egyetlen felelősségteljes viselkedést a Fényes Portán.

Harsányi az ún. török deák hivatalát töltötte be, amely posztot szívesen állított be leveleiben úgy, mint a követség szakértői részét. Erre azonban nemcsak jókora önbizalma szolgált alapot: az ismert török deákok általában valóban művelt emberek voltak, de legalábbis meglehetősen magas százaléukat ismerjük más, intellektuális tevékenységük miatt. Cikkemben ezt, az eddigi szakirodalom által csak érintőlegesen tárgyalt csoportot szándékozom bemutatni, a hivatal általános jellemzésén kívül az azt betöltők iránt is érdeklődve és megkísérelve életrajztöredékeikből általánosabb érvényű következtetéseket

---

1 Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1656. szept. 7.) MHHHD XXIII. 458.

2 A két román vajdaság lakóival kapcsolatos kora újkori magyar attitűdről lásd részletesebben KÁRMÁN, 2006. 86–87.

levonni az állami szolgálatba álló kora újkori magyar értelmiségiek karrierlehetőségeiről.

A kora újkori diplomácia újdonságát az állandó követségek felállítása jelentette. A 16. század folyamán már Itálián kívül is egyre több esetet találunk arra, hogy egy-egy állam több hatalmi központban is állandó ügyvivőt tartott, és természetesen ezek közül nem maradhatott ki az európai politikában is egyre nagyobb jelentőségre szert tevő Oszmán Birodalom sem. A 16. században a már létező velencei mellé francia, angol, Habsburg, a 17. században pedig holland követség is alakult.³ Az erdélyi állam – feltehetően elsősorban szűkös bevételei miatt – nem követte az európai külpolitikai szervezet átalakulását és állandó követséget kizárólag hűbérura, a szultán udvarában hozott létre.⁴ A többi oszmán adófizető államhoz, Raguzához, a tatár kánhoz és a két román vajdasághoz hasonlóan Erdélynek is inkább kötelessége, mintsem joga volt az, hogy egy képviselőt a Fényes Portán tartson, aki egyszerre működött a fejedelem érdekeinek képviselőjeként, illetve – konfliktus esetén – a szultáni felelőségre vonás első célpontjaként, tehát tulajdonképpen túszként.

Az erdélyi követség szervezete a 17. század folyamán meglehetősen állandóságot mutatott.⁵ Legelőkelőbb posztja a főkövet hivatala volt. A sokszor arisztokrata származású, de mindenképp a fejedelemség felsőbb tisztségviselői közül kikerülő főkövetek feladata volt Erdély adójának beszállítása a Portára. Szintén ők intézték a legfontosabb tárgyalásokat, az országos jelentőségű ügyeket. Egy szinttel alattuk álltak a ranglétrán az állandó követek, akiket az erdélyi szóhasználat kapitihának hívott – a szó minden bizonnyal az európai hatalmak képviselőjére általában használt török *kapı kethüdası* („helyettes”) elferdült

---

3 A követségek rendszerének átalakulásáról a klasszikus munka MATTINGLY, 1955, a 17. századi időszakra informatív ANDERSON, 1993. A konstantinápolyi követségek történetéről összefoglaló feldolgozás mindezig nem készült, az egyes nemzetekre vonatkozó legfontosabb áttekintések: ABBOTT, 1916; DE GROOT, 1978; GOFFMAN, 1998; HOCHEDLINGER, 1994. Az oszmán diplomácia áttekintését adják újabban: ARI, 2004; BERRIDGE, 2004. Magyarul átfogóan az oszmán diplomáciáról lásd ÁGOSTON, 1997; a francia, illetve Habsburg követség történetéről KERÉKES, 2001; illetve KERÉKES, 2004.

4 A kora újkori erdélyi diplomácia szervezeti sajátosságaira vonatkozó egyetlen szisztematikus tanulmány Bethlen Gábor fejedelemségének időszakát dolgozza fel: BENDA, 1981.

5 Az erdélyi követség szervezetét és a diplomáciai képviselet mindennapjait Bíró Vencel foglalta össze (BÍRÓ, 1921). Feldolgozása máig megkerülhetetlen, annak ellenére, hogy statikus képet mutat, semmilyen figyelmet nem fordítva a diplomáciai szervezet időbeli változására. Molnár István – könyvének címe ellenére – ugyancsak elsősorban a diplomáciai szervezet szerkezeti kérdéseire koncentrált az Apafi-kori Erdély portai követségén: MOLNÁR, 1909. 39–128. Lásd még Mika Sándor összefoglalását a követségnek helyet adó ún. „erdélyi ház”-ról: MIKA, 1907.

alakja.⁶ Ők Konstantinápolyban – vagy a szultán éppen aktuális lakhelyén, az Apafi-kor nagy részében Drinápolyban – tartózkodtak; feladatuk a fejedelem rendszeres informálása, illetve a hétköznapi ügyek intézése volt. A hivatalt általában a főköveteknél alacsonyabb társadalmi állású személyek töltötték be. Mivel a poszt presztízse is sokkal alacsonyabb volt, mint a reprezentatív funkciót is betöltő főköveteké, nem csodálkozhatunk, ha a kapitihák nem nagyon igyekeztek elérni egy évre szóló kinevezésük meghosszabbítását. Éppen ellenkezőleg, számos olyan levelet ismerünk, amelyben a kapitihá kéri fejedelmét: ne kényszerítse arra, hogy több időt töltsön „*ezen az unalmas, Isten nélkül való pogányok földjén, az holott sem atyafiság sem kereszténység, sem semmi könyörületesség nincsen.*”⁷

A nyugat-európai hatalmak rezidenseivel ellentétben tehát – akik ritkán maradtak tíz évnél kevesebbet a Portán – az erdélyi állandó követek meglehetősen gyakorisággal, általában évente váltották egymást.⁸ Hosszabb konstantinápolyi tartózkodás inkább csak a követségek kiegészítő személyzetére volt jellemző: a Gyulafehérvár és Konstantinápoly közötti levélforgalom bonyolításával megbízott „posták” csakúgy hosszú évekig töltötték be hivatalukat, mint a török deákok.

Mint az összes keresztény portai követségnek, az erdélyieknek is meg kellett küzdeniük a kommunikációs problémákkal: a legtöbb főkövet és rezidens nem beszélte a oszmán török nyelvet. A portai tolmácsok, az ún. dragománok, természetesen mindig rendelkezésre álltak, ám az köztudott volt, hogy ezeket az embereket – akik a 16. században főleg renegátok, később phanarióta görög származásúak voltak – lojalitásuk a szultánhoz fűzte és minden hasznos infor-

---

6 PANAITI, 1988. 878.; ARI, 2004. 47. A Kerekes Dóránál olvasható másik kifejezést (*kapı kehayası*) szintén használták általában is minden európai követ megnevezésére, vö. KEREKES, 2004. 1193.

7 Kubinyi László levele I. Apafi Mihálynak (Konstantinápoly, 1677. okt. 2.) TMÁO V. 452. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy voltak visszatérő kapitihák is, sőt, a Szaláncziak esetében akár kapitihá-családról is beszélhetünk, hiszen a família több tagja is töltött be diplomáciai funkciót a Portán, lásd JAKÓ 1999. Ez a jelenség előfordult más konstantinápolyi keresztény követségek működésében is, mint Jean de la Haye esetében, akitől fia vette át a követi teendőket: ABBOTT, 1916. 30–31., HOCHEDLINGER, 1994. 124. Sőt, példáján felbuzdulva Thomas Bendyshe angol követ is kérte fiát, tegyen lépéseket annak érdekében, hogy ő követhesse a rezidensi poszton: Thomas Bendyshe levele John Bendyshe-nek (Pera, 1658. márc. 15.) ERO D/DHF O37. Angliai kutatásaimat a Közép-Európai Egyetem Doctoral Research Support Grantja tette lehetővé: ezt a segítséget ezúton is köszönöm.

8 Az erdélyi követség ismert személyzetének jegyzékét Bíró Vencel állította össze (BÍRÓ, 1921. 113–137.). Listája ugyan helyenként pontosításra szorulna, ám a mai napig ez a legteljesebb összeállítás.

mációt, amely tudomásukra jutott, továbbítottak az oszmán hatalomnak.⁹ A kisebb követségek, így az erdélyiek emellett abban is biztosak lehettek, hogy tolmácsaikat a velük ellenséges viszonyban álló nagyobb hatalmak követségei lepénzelik, így titkaikról értesülnek. Az erdélyi követségen hosszú évtizedekig portai tolmácsként szolgáló magyar renegát, Zülfikár aga például újra és újra előtűnik a korabeli császári követ, Simon Reniger jelentéseiben: egyrészt a tőle kapott információk, másrészt a neki adott kenőpénzzel kapcsolatos kérdések miatt.¹⁰

A tolmácsok mint hírszerzők problémájára természetesen számos megoldás született. A korai időszakban a követségek a Portához nem kötődő tolmácsokat fogadtak fel; ezek lojalitása és szakértelme azonban szintén megkérdőjelezhetőnek bizonyult – ráadásul a Portán hivatalosan csak a szultáni engedéllyel rendelkező dragománok tolmácsolhattak. A velencei követség volt az első, amely saját tolmácsképző intézményt hozott létre 1551-ben az oszmán fővárosban: a *giovani della lingua* néven emlegetett tanítványok úgy nyerhettek bevezetést az oszmán nyelvbe és politikai kultúrába, hogy közben megőrizték Velencéhez tartozásukat. Példájukat több mint egy évszázaddal később, 1669-ben követte a francia külpolitika, a *jeunes de langue* intézményének bevezetésével, akiket kezdetben Konstantinápolyban, a 18. században pedig már Párizsban képeztek. Hasonló utat jártak be a császári követség *Sprachknabá* is: már 1616-ban akadtak kezdeményezések későbbi tolmácsok képzésére Konstantinápolyban, végül Johann Baptist Podestà 1674-ben alapította meg Bécsben a keleti nyelvek oktatására szolgáló kollégiumát.¹¹

Nem tudjuk, egészen pontosan mikor jött létre a török deák intézménye az erdélyi követség keretei között. Az első ismert személy, aki magát török deáknak címezte, Váradi Házi János, Bethlen Gábor uralkodása alatt műkö-

---

9 A dragománokról mint hírforrásokról lásd Ágoston Gábor összefoglalását (ÁGOSTON, 2005. 48–54.), a császáriakról MEIENBERGER, 1973. 94–95.; a holland követségéről DE GROOT, 1987. 135.; a 17. század közepén létrejött főtölmácsi hivatalról CAMARIANO, 1970.

10 Reniger jelentése III. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1653. jún. 16.) többek között arról informálja a császárt, hogy a Zülfikár agának szánt 100 dukát egy részét visszatartotta, mert az előző év ősze óta nem kapott tőle igazán hasznos információt. Lásd ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 126. Fasz. 62/b. Konv. D. fol. 168v (= MOL Filmtár X 880 W3584 tekercs).

11 A kérdés áttekintései: ÁGOSTON, 1997. 94–95.; KERÉKES, 2004. 1196–1202. A francia tolmácsképzésre: MANTRAN, 1965. 171.; ELDEM, 1999. 142. A császáriakra lásd KERÉKES, 2004; illetve a korai kezdeményezésekre: MEIENBERGER, 1973. 95–96. A császári tolmácsokkal kapcsolatos 17. század közepi problémákra lásd még: HILLER, 1993.

dött.¹² Vonzó feltételezés lehetne, hogy az oszmán politikában való elsőrangú eligazodási képességéről ismert fejedelem alakította ki az erdélyi származású ifjak konstantinápolyi kiképzésének gyakorlatát. Ebben azonban korántsem lehetünk biztosak: Erdély Bethlent megelőző korszakának portai politikájáról tudósító forrásaink elsősorban nem erdélyi eredetűek, csak töredékeket ismerünk a kapituhák levelezéséből, a külföldi források információértéke viszont elenyésző az erdélyi követség szervezeti kérdéseire nézve. A hipotézis tehát – újabb források tömeges előkerüléséig – hipotézis marad.

Török deákok nemcsak a Portán szolgálhattak, hanem – csakúgy, mint más keresztény hatalmak esetében – a fejedelmi székhelyen is szükség volt olyan szakértőkre, akik az oszmán török nyelvű levelezést bonyolíthatták. A Bécsben működő császári tolmácsokról az utóbbi időben éppen magyar történészek szolgáltak alapos összefoglalásokkal. Azt is tudjuk, hogy kisebb, az Oszmán Birodalom ügyeiben kevésbé érdekelt hatalmaknak is meg kellett birkóznuk a török nyelvű iratok fordításának nehézségével: Svédországból vagy Brandenburgból is ismerünk olyan esetet, amikor az uralkodónak egyes személyeket külön abból a célból kellett felfogadnia, hogy elolvashassa a szultán, vagy a tatár kán hozzá írott leveleit.¹³ Az erdélyi fejedelmi udvarban működő török deákokról Trócsányi Zsolt állapította meg, hogy névsoruk jelentős átfedést mutat a Portán működőkével: ha máskor nem is, a török nyelv tanulásának éveiben minden valószínűség szerint eltöltöttek valamennyi időt a konstantinápolyi erdélyi követségen is.¹⁴ Éppen ezért a két csoportot – a konstantinápolyi és a gyulafehérvári török deákokat – a továbbiakban összevonva tárgyalom.

Összesen tizenkét török deák nevét ismerjük különböző forrásokból: Brankovics György, Domokos Mihály, Győri István, Harasztosi Balázs, Harsányi Nagy Jakab, Majtényi András, Mózes János, Romosz János, Rozsnyai Dávid, Váradi Házi János, Zsidó Izsák és Zsidó Juda, más néven Juda Mehemet.¹⁵ Némelyikről

---

12 VÁRADI HÁZI 1626 (RMK I. 556.), ajánlás. Egy fejedelmi diplomában már 1614-ben is mint „*Turcicarum linguarum Interpres*” szerepel: Bethlen Gábor diplomája Felsővist elzálogosításáról (Gyulafehérvár, 1614. jún. 23.) MOL F 1 10. k. 247–248. Az Erdélyi Királyi Könyveket a következő kiadásban használtam: EKK I–III.

13 A bécsi császári tolmácsokra: HILLER, 1993.; KERÉKES, 2004. A svédországi problémákra: ZETTERSTÉEN, 1941. 3–7.; Brandenburgra: SARING, 1934.

14 TRÓCSÁNYI, 1980. 205–206.

15 Az „utolsó török deák”-ként Szilágyi Sándor óta Rozsnyai Dávidot szokás emlegetni. Molnár István hívta fel a figyelmet arra, hogy II. Rákóczi Ferenc 1704-ben Csúzy Jakabot Konstantinápolyba küldte tanulni, és egyes adatok szerint ő még 1712-ben is a Portán működött (MOLNÁR 1909. 36.). Rákóczi azonban már nem egyértelműen erdélyi fejedelmeként építette ki diplomáciai hálózatát, ezért Csúzy személyét célszerűbbnek láttam nem bevonni a kutatásba.

nem tudunk szinte semmit: nevüket és hivatalukat is csupán egyetlen oklevél említi. Mások azonban hosszú ideig szolgálták az erdélyi kormányzatot, így több nyomukat találhatjuk forrásainkban, sőt, négyen közülük nemcsak az államigazgatás alkalmazottjaként, hanem könyvet író értelmiségiként is tevékenykedtek.

Négy személy esetében merül fel a kérdés: érdemes-e őket egyáltalán a török deák kategóriában vizsgálni. Harasztosi Balázsról csak meglehetősen kevés forrással rendelkezünk, és Bíró Vencel valószínűleg azért tartja török deáknak, mert kapitihaként is Harasztosi Balázs deákként emlegetik – annak ellenére, hogy maga is felhívja a figyelmet rá: a konstantinápolyi követséggel kapcsolatban emlegetett „diákok” nem feltétlenül török deákat jelentenek.¹⁶ A neki szóló birtokadomány – amely szintén Blasius *Literatus* de Harasztos-ként emlegeti – szintén csak „orator”-i és nem tolmácsi szolgálatairól emlékezik meg.¹⁷ Domokos Mihályról csak annyit tudunk, hogy 1629-ben a Portán tanult, de hogy végül szolgált-e a fejedelmet török deákként, arról nincs információnk.¹⁸ Zsidó Izsák és Zsidó Juda pedig – különösen, ha figyelembe vesszük utóbbi alternatív nevét – alighanem a török tolmácsok másik, klasszikusabb csoportjába tartozott: nem erdélyi származásúak, hanem az Oszmán Birodalomban élő zsidó közösség tagjai lehettek, akiket a fejedelem hosszabb-rövidebb időre felfogadott.¹⁹

Négy személy tartozik abba a csoportba, amelynek tagjairól biztosan tudjuk, hogy az erdélyi származású török deákok közé tartoztak, és működésükről is több-kevesebb információval rendelkezünk. Időrendben az első borsai Majtényi András. Őt Bethlen Gábor török deákként említi Rozsnyai Dávid, hivatali

---

16 BÍRÓ, 1921. 100. Bíró jegyzéke szerint Harasztosi 1627–28-ban volt kapitihá (BÍRÓ, 1921. 121.), deákként egy későbbi forrás említi: Réthy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1647. febr. 13.) BEKE – BARABÁS, 1888. 882. A másik, vele kapcsolatban idézett forrásban egy török deákról, illetve Balázs deákról olvassunk, őket Bíró azonosította Harasztosival, valószínűleg tévesen: I. Rákóczi György levele Mikó Ferencnek és Bethlen Jánosnak (Szászsebes, 1634. szept. 4.) TMÁO VI. 219.

17 Bethlen Gábor diplomája az aranyosszéki Hidas Harasztosi Balázs deáknak való adományozásáról (Gyulafehérvár, 1627. szept. 6.) MOL F 1 18. k. 25–25b.

18 Házi János levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1629. dec. 19.) TT 1882a. 77. Domokost a levél „tanuló ifjú legén”-ként emlegeti, ami – bár feltehetően nyelvtanulásra utal – legfeljebb a török deákság kezdeti lépcsőjeként érthető.

19 Izsák 1662-ben, Juda 1664-ben tűnik fel egy-egy hivatalos okmányban, a másodikról még annyit tudni, hogy 1665-ben Görgényben rabságban sínylődött (TRÓCSÁNYI, 1980. 206.). Számos esetben tudunk arról, hogy más a konstantinápolyi keresztény követségek a zsidó közösségből szerződtettek tolmácsot, lásd ÁGOSTON, 2005. 48–54.

működéséről az első konkrét adat I. Rákóczi Györgytől, 1639-ből származik.²⁰ Az 1650-es években számos forrással rendelkezünk arról, hogy a gyulafehérvári udvarban működött, különösen az évtized végének politikai krízisében bukkan fel sokszor a neve.²¹ Portai szolgálatairól is tudunk: 1658-ban valószínűleg Rákóczi főkövete mellett érkezett a Portára.²² Alighanem kiváló szakember lehetett, mert még a saját konkurenciáját mindig nagyon szigorúan megítélő Harsányi Nagy Jakab is azt írta róla: „*irasson N[agy]s[á]g[od] Majtényi urammal, tud ő kegyelme hozzá, böcsülettel írott levelét láttam egyet ifju Juszuf pasánál.*”²³ 1661 szeptembere előtt halt meg.²⁴

Romosz Jánosról kevesebb információval rendelkezünk, és némelyik e kevés közül is igen zavaros. Az 1650-es években Konstantinápolyban volt török deák, első felbukkanása 1651-ben rögtön egy saját nevében írott levél a fejedelemnek.²⁵ 1653-ban még mindig az oszmán fővárosban volt és tanulta a nyelvet, egy évvel később pedig II. Rákóczi György külön megbízásával járt el a fejedelem számára eszközölt vásárlásokban.²⁶ Talán az ennek kapcsán a követség összes

-
- 20 Rozsnyai „a csak nem régen megholt Bethlen Gábor török deákját Majtényi Andrászt” emlegeti diariumában, lásd MHHS VIII. 470. Az első konkrét adat működéséről: I. Rákóczi György rendelete (Fogarás, 1639. ápr. 3.) TT 1892. 706. Majtényi nemesi előnevét kizárólag a Királyi Könyvek birtokadományainak latin szövegei használják, ezért a szövegben elhagyom.
- 21 1657 elején Barcsai Ákos helytartó mellett teljesített szolgálatot: Barcsai levelei Lorántffy Zsuzsannának (Gyulafehérvár, 1657. febr. 14., illetve Szamosújvár, 1657. márc. 8.) EÉKH II. 378, 381. Az országgyűléseken rendszeresen ő tolmácsolta a szultán és más oszmán tisztviselők leveleit: EOE XI. 294. (1657, Gyulafehérvár), EOE XII. 169. (Beszterce, 1659), EOE XII. 388. (Marosvásárhely, 1659).
- 22 Erről onnan tudunk, hogy Barcsai Ákos 1658 szeptemberében közölte II. Rákóczi Györggyel: sikerült elérnie, hogy a Héttoronyba bebörtönzött követségi tagokat a Porta szabadon eressze. Ezek között sorolja fel Majtényit is, aki azonban nem kerülhetett oda 1657-ben, amikor az első bebörtönzések történtek, hiszen 1657 végén még Erdélyben tolmácsolt az országgyűlésen. A megoldás tehát csak az lehet, hogy Rákóczi időközben érkezett főkövetét kísérte Konstantinápolyba és így került börtönbe. Lásd Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgynek (Déva, 1658. szept. 28.) EÉKH II. 517.
- 23 Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. júl. 22.) TT 1889. 672.
- 24 TRÓCSÁNYI, 1980. 205.
- 25 Romosz János levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1651. júl. 17.) MHHD XXIII. 79–80.
- 26 Sebesi Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1653. szept. 14.) MHHD XXIII. 128.; Thordai Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. máj. 28.) EÉKH I. 352.; Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. júl. 7.) MHHD XXIII. 146.; Thordai Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1654. júl. 7.) MHHD XXIII. 149.

többi tagjával folytatott viták vezettek ahhoz, hogy Romosz 1655-ben már Gyulafehérvárott teljesített szolgálatot.²⁷ Utolsó említése 1657-ből származik: ekkor a tatár fogságba esett erdélyi sereg és a kán közötti közvetítést végezte.²⁸

Győri Istvánnak jóformán csak a nevét ismerjük: 1665-ben bukkan fel az erdélyi udvarban szolgálatot teljesítő török deákként.²⁹ A csoport utolsó tagja, Mózes János különös forráshelyzet elé állít: bár gyakorlati portai tevékenységéről semmit nem tudunk, két dokumentum is fennmaradt, amely a Portára indulás előtt szokásos eskütételének szövegét tartalmazza, 1681-ből, illetve 1687-ből (a két esküszöveg szó szerint megegyezik).³⁰ Ezekon kívül az 1675–79 közötti időszakból vannak szórt adatok a fejedelmi udvarban folytatott török deáki tevékenységéről. 1687. december 9. előtt halt meg.³¹

Szintén négy emberből áll végül az a csoport, amelynek tagjai értelmiségi tevékenységükkel is felhívták magukra a figyelmet, így általában jóval többet tudunk róluk, mint az előzőekben ismertetett kollégáikról. Időrendben az első a már említett Váradi Házi János, akinek furcsamód éppen török deáki működéséről nem rendelkezünk – titulációin kívül – semmilyen információval. A 16. század második felében született Házi az 1620-as években több alkalommal járt követségben a budai pasánál.³² Bethlen Gábor halála után ennél is fontosabb feladatot kapott: 1629-ben kapitihaként töltött egy évet Konstantinápolyban.³³ 1630 nyarán még innen küldött jelentést, sőt, abban is biztosak

---

27 Harsányi Nagy Jakab levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1655. dec. 17.) MHHHD XXIII. 565. A levélben Harsányi utal arra, hogy Romosz levelet írt Váradi Istvánnak, aki akkoriban konstantinápolyi kapitihá volt; erre alighanem csak akkor lehetett szükség, ha a török deák már nem volt a városban. A 23. jegyzetben idézett levelében (1655. júl. 20.) Harsányi éppen Romossal szemben ajánlotta Majtényit a fejedelem figyelmébe – ti. hogy továbbra is utóbbival írassa török nyelvű leveleit –, ami ismét arra utal, hogy Romosz ekkor már Gyulafehérvárott tartózkodott.

28 Balogh Máté levele II. Rákóczi Györgynek (Bahcsiszeráj, 1657. okt. 20.) EÉKH II. 468.

29 TRÓCSÁNYI, 1980. 206.

30 Gyulafehérvár, 1681. okt. 5. (TMÁO VI. 167–168.), illetve Fogaras, 1687. ápr. 29. dátummal (EOE XIX. 160–161.).

31 TRÓCSÁNYI, 1980. 206.

32 1624-ben: Bethlen Gábor levele a budai pasának (Nagyvárad, 1624. jún. 13.) TT 1882b. 464.; illetve 1627-ben: Bethlen Gábor levele Murteza budai pasának (Gyulafehérvár, 1627. aug. 12.) TT 1882a. 47. A kecskeméti születéséről szóló adat (HORNYIK, 1872. [1]) erősen kétséges.

33 Házi János levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1629. dec. 19.) TT 1882a. 75–77.; illetve az angol és a francia követek levelei Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1629. dec. 12., illetve 23.) TT 1882a. 64., 66. Bíró szerint 1629 szeptemberétől kapitihá (BÍRÓ, 1921. 122.), de ez nem valószínű, hiszen Apafi György októberben arról tudósítja Bethlen Gábort, hogy azért kénytelen Bukarestben időzni, mert Házi betegsége miatt

lehetünk, hogy kapitihasága végeztével hazatért Konstantinápolyból, ám a későbbiekben nem találjuk nyomát a forrásokban.³⁴

Váradi Házi János azonban nem elsősorban követi tevékenysége miatt ismert, hanem azért, mert 1626-ban Kassán megjelentette két évvel korábban készült fordítását a 15. századi oszmán teológus, Zajidzsioglu Ahmed Bídzsán *Ânvâr al-'asikîn (Isten szerelmeseinek fényei)* című művéről. A könyvnek Házi nem adott külön címet, csak jelezte, hogy az eredeti mű egy „Mahomet próféta vallásán lévő fő írástudó doktor” munkája. A teológiai kérdésekkel párbeszédese formában foglalkozó könyv az oszmán misztikus irodalom egyik jelentős alkotása, 1451-ben íródott és a muszlim hit számos részletét tárgyalja. Házi ajánlásában úgy indokolta fordításának szükségességét, hogy ezáltal a keresztény emberek megismerhetik a muszlim vallást és annál inkább meg tudják majd különböztetni az igazságot a hamisságtól.³⁵

Hasonlóképpen török témájú könyvet írt a már sokat emlegetett Harsányi Nagy Jakab.³⁶ Az 1614 körül született Harsányi az egyetlen az ismert török deákok közül, aki egyetemre járt: 1640–42-ben Franeker, Leiden, majd Cambridge egyetemeire iratkozott be.³⁷ Miután visszatért Erdélybe, 1646-ban, a nagyváradi gimnázium rektoraként kötelezte arra a szatmárnémeti zsinat, hogy reverzálist írjon alá: nem terjeszt puritánus nézeteket.³⁸ Nem teljesen biztos, mikor hagyta ott a tanári állást, mindenesetre 1650–51 során aláírását már a nagyobb

---

nem haladhat tovább: Apafi György levele Bethlen Gábornak (Bukarest, 1629. okt. 16.) Documente IX. 296. Házi azonban már 1629 tavaszán is a Portáról jelent fejedelmének: Házi János levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1629. máj. 28.) Documente IX. 308. Ez esetleg úgy lehetséges, hogy Házi előzetesen török deákként szolgált, majd Bethlen halála után annak kormányzóként működő öccse, István kapitihának nevezte ki.

34 Házi János levele Bethlen Istvánnak (Konstantinápoly, 1630. aug. 17.) TT 1885a. 101–102. Hazatéréséről onnan tudunk, hogy 1633-ban I. Rákóczi György Házi mint kapitihá kijövele példáján magyarázza el saját álláspontját a követek pénzügyi támogatásáról Mikó Ferencnek (Gyulafehérvár, 1633. dec. 18.) SZILÁGYI, 1883. 175.

35 VÁRADI HÁZI, 1626. 2–3. A könyv ismertetését lásd RMNy II. 1360., illetve ÁGOSTON, 1993. 288.

36 Mivel a dolgozat egy készülő Harsányi Nagy Jakab-biográfia előtanulmánya, az életrajz részletes ismertetésétől és a problémás pontok vitatásától eltekintek, annak ellenére, hogy a török deák életével – szemben a később ugyancsak összefoglaló jelleggel tárgyalt Rozsnyaival és Brankovicssal – viszonylag kevesen foglalkoztak: az eddigi leghosszabb ismeretetés Herepei János mindössze tizenkét oldalas összefoglalása, lásd HERPEI, 1966. 52–63.

37 Születési időpontjára: HERPEI, 1966. 52. Az egyetemi tanulmányokra: SZABÓ – TONK, 1992. 95.

38 MAKKAI, 1952. 112.

kancellária iratain találjuk, mint írnokét.³⁹ 1651 második felében kerülhetett a Portára török deákként.⁴⁰

Harsányi portai tevékenysége alighanem a legjobban dokumentált az összes török deák közül: számos jelentését ismerjük, amelyek egy részét a rezidenssel íratta alá, de másokat saját nevében küldött el. Meglehetősen kritikus hangvétele és önnön alkalmasságába vetett megingathatatlan hite miatt sokszor keveredett konfliktusba a portai erdélyi követség más tagjaival. Szolgálatban töltött évei szokatlan módon végződtek: 1657-ben, II. Rákóczi György bukásakor a teljes erdélyi követségi személyzettel együtt őt is a Héttoronyba zárták, ahonnan csak Barcsai Ákos fejedelemmé választása után, 1658 őszén szabadult ki.⁴¹

1659 elején új állomáshelyet kapott: Târgoviştén, az újdonsült havasalföldi fejedelem, Mihnea Radu székhelyén képviselte az erdélyi fejedelmet – hivatalosan Barcsai Ákost, ám titokban II. Rákóczi György üzeneteit is közvetítette.⁴² Nagyvárad eleste után kellett végleg elhagynia Erdélyt: Rákóczi volt szövetségese, a száműzött moldvai vajda, Gheorghe Ştefan kíséretéhez csatlakozott, akinek kíséretében Oroszországot is megjárta, majd 1664-től – továbbra is a vajdát követve – az akkor svéd fennhatóság alatt álló Stettinben (Szczecin) telepedett le.⁴³ Innen hívta meg Frigyes Vilmos, a brandenburgi Nagy Választó udvari tanácsosának, a török, lengyel és moszkvai ügyek szakértőjeként, éves jövedelmet ígérve neki.⁴⁴ Ezt a posztot – annak ellenére, hogy fizetésének

---

39 TRÓCSÁNYI, 1980. 191., 260.

40 Ennek pontos dátumát nem ismerjük, csak visszakövetkeztetni tudunk abból, hogy könyvének bevezetésében azt írta: hét évet töltött a Portán (1658 őszén távozott): HARSÁNYI NAGY, 1672. (RMK III. 2586.) dedicatio. fol. 5. Ugyanígy II. Rákóczi Györgynek 1656-ben azt írta, „két harmadfél esztendő” óta szolgálja a Portán; ez szintén 1651-es érkezésre utal (Konstantinápoly, 1656. febr. 3.; EÉKH I. 218.).

41 Harsányit augusztus 15-én, a követség többi tagját 19-én vetették börtönbe, lásd RÁLAMB, 1963. 148. Kiengedésük időpontját, 1658. november 6-át Simon Reniger adja hírül: Reniger jelentése (Konstantinápoly, 1658. nov. 7.). ÖStA HHStA Staatenabteilung Türkei I. Kt. 130. Fasz. 64. Konv. D. fol. 26r (= MOL Filmtár X 880 W3587 tekercs).

42 Erről Panayoti főtollmács értesítette Barcsait, lásd az 1659 február–márciusi diéta iratait: EOE XII. 162, 188.

43 HARSÁNYI NAGY, 1672. dedikációjában hosszas listát ad mindazokról a területekről, amelyeken keresztüluutazott; száműzetése éveinek részletesen ismertetése szétfeszítené a dolgozat kereteit; ez a készülő életrajz feladata lesz.

44 Frigyes Vilmos választófejedelem diplomája Harsányi Nagy Jakab számára (Cölln an der Spree, 1667. máj. 20.). GStA PK, I. HA Geheimer Rat, Rep. 9. Allgemeine Verwaltung, J 16 fasc. 2. fol. 10r. Németországi kutatásaimat a Klebelsberg Kuno ösztöndíj finanszírozta, amely segítségét ezúton is köszönök.

elmaradása miatt többször is felvetette a lemondás lehetőségét – egészen 1684 májusa előtt bekövetkezett haláláig betöltötte.⁴⁵

Egyetlen könyve már brandenburgi tartózkodása alatt született: 1672-ben, Cölln an der Spree-ben jelent meg. A *Colloquia Familiaria Turcico-latina* megírásának ötletét Lorenz von Somnitz, a választófejedelemség kancellárja vetette fel, mondván: a lengyel-litván állam elleni oszmán támadás szükségessé teszi a törökökről való ismeretek növelését – különösen, mivel a választófejedelem nemrég még Poroszország hercegeként a lengyel király vazallusa volt, tehát a háború közelebről érintette államát, mint az oszmánok más hadjáratai.⁴⁶ A könyv párhuzamosan futó oszmán török és latin szövegével kettős célt szolgál: egyrészt a nyelv megtanulását – de legalábbis a szókinccs fejlesztését – segíti elő, másrészt a birodalom számos területéről közöl hasznos információkat. Ezt segíti elő párbeszédese formája: egy elképzelt, az összes keresztény hatalom által a szultánhoz küldött követ beszélget tolmácsával, és míg előbbi inkább csak az oszmánokról nyugaton élő sztereotípiákat ismeri, az utóbbi hivatott arra, hogy hiteles információkkal szolgáljon a birodalom szervezetéről, katonáiról, úgyszintén az úton lévőek és a főváros hétköznapijairól vagy éppenséggel a törökök természetéről.

A hátralévő két török deák életútját a korábbi kutatás az eddigiéknél sokkal jobban feldolgozta, akár közismertnek is mondhatók. Rozsnyai Dávid életrajzát nemcsak műveinek kiadója, Szilágyi Sándor állította össze: a 19–20. század fordulóján nem kevesebb, mint három könyv foglalkozott – legalább részben – biográfiájának újbóli megírásával.⁴⁷ Rozsnyai Marosvásárhelyen született, 1641-ben; ifjúkoráról gyakorlatilag semmit nem tudunk egészen addig, amíg 1663-ban úgy nem dönt, hogy udvari szolgálatot keres és elfogadja támogatóinak a török deákság vállalására vonatkozó ajánlatát. Működését azonban nem a Portán kezdte, hanem a magyarországi hadjáraton részt vevő Panayoti főtölmács mellett: 1663–64-ben Eszéken és Belgrádban találjuk. 1665-ben tért vissza Erdélybe, és ettől az időszaktól kezdve több-kevesebb időt töltött a Portán. Úgy

---

45 Frigyes Vilmos dekrétuma az elhunyt Harsányi adósságainak ügyében (Potsdam, 1684. máj. 27.) GStA PK , I. HA Geheimer Rat, Rep. 9. Allgemeine Verwaltung, J 16 fasc. 3. fol. 65r. A fasciculus kizárólag a Harsányival kapcsolatos pénzügyekkel foglalkozik.

46 Minderről szintén a könyv ajánlása számol be: HARSÁNYI NAGY, 1672. A könyvnek csak kivonatos modern kiadása van: Hazai György nyelvészeti jellegű elemzése mellett csupán azokat a részeket adta ki újra, amelyekben az oszmán török nyelvű szöveggel párhuzamosan fut a latin, az időnként előforduló hosszas latin magyarázó részeket kihagyta: HAZAI, 1973.

47 PERÉNYI, 1895; ELEKES, 1905; MOLNÁR, 1909. Szilágyi életrajza: MHHS VIII. 5–22. A továbbiakban csak azokat az adatokat jegyzetem, amelyek ezekhez a – meglehetősen egységes képet mutató – életrajzokhoz képest újdonságot jelentenek.

túnik – Harsányival ellentétben – nem a rezidens mellett, hanem az erdélyi fejedelmi udvarban tölthette be a török deáki hivatalt és csak különleges követségeket kísért el: a főkövet kíséretében járt Konstantinápolyban, Drinápolyban, sőt az oszmán sereg által ostromolt Kandia mellett is. 1672-ben az oszmán–lengyel háborúban az Erdélyből Apafi fejedelem által a frontra küldött élelmiszert kísérő követségbe osztották be tolmácsnak.⁴⁸

Rozsnyai karrierjét a Béldi Pál-féle összeesküvés kipattanása törte kis híján derékba. Nem tudjuk pontosan, milyen indokkal, de valószínűleg ennek kapcsán zárták 1678-ban a görgényi várba, ahonnan csak 1681 februárjában kezdhették „újra kijárni”.⁴⁹ Az 1680-as évek során még rendszeresen találunk általa fordított török okleveleket, és hivataláról II. Apafi Mihály még az 1690-es években sem engedte lemondani, bár fizetése egyre akadozott. 1705-ben II. Rákóczi Ferencnek is felajánlotta szolgálatait, így 1712-ben beírhatta naplójába: ötvenedik éve, hogy hazáját szolgálja.⁵⁰ 1718. március 4-én halt meg Fogarasban. A török deákok között kivételes esetnek számít abban a tekintetben, hogy utódjairól is tudunk: két fiú, András és Sámuel, illetve egy lány maradt utána. Feltehetőleg mindkét fiának átadta nyelvtudását, de Sámuelnek biztosan, hiszen tudunk róla, hogy – apjához hasonlóan – ő is fordított török nyelvű munkát.⁵¹

Rozsnyai neve alatt – naplói és önéletrész-törödékein kívül – több tudományos jellegű írása is ránk maradt. Historikusi érdeklődését jelzi a *Történet dolgok I. Ferdinándtól I. Leopoldig* című munkája, amelynek anyagát nagyrészt konstantinápolyi utazásai alatt gyűjtötte össze.⁵² A mű tulajdonképpen nem a történetírás tárgykörébe tartozik, véletlenszerű témájú, kronologikusan egymás után következő források fordításának gyűjteménye, a szintézisre tett kísérlet legkisebb jele nélkül. Bár alapvetően szintén fordítás, sokkal tervszerűbbnek tarthatjuk másik ismert munkáját, a görgényi fogság alatt készült *Horologium Turcicumot*.⁵³ Az indiai *Pancsatantra* mesegyűjtemény török átdolgozását, Ali Cselebi munkáját fordította Rozsnyai magyarra – egész pontosan dolgozta át, hiszen az eredeti ismert szövegváltozataihoz képest a *Horologiumban* kimon-

---

48 Ugyanebben az évben azonban Drinápolyban is járt: BITTENBINDER, 1910. 340–341.

49 Kiszabadulását a korábbi szakirodalom 1682-re teszi, az itt megadott időpontra lásd SIMONFI, 1914. 113.

50 SIMONFI, 1914. 120.

51 A Rozsnyai Dávid naplószerű feljegyzéseiben fennmaradt könyvcím-leírás szerint ez a következő volt: *Orvosságok minden nyavairól [sic!] az lovagnak, mellyeket legelősszer szerzett Constancinapolban az Török Tsászár Fő Lovász Mestere Ismael, Melly orvosságokat Most ujonnan le írt sokaknak hasznokra Rosnyai Sámuel Fogarasban Anno Millesimo Septingesimo Decimo Quinto 15 Mensis Decembris*. SIMONFI, 1914. 122.

52 19. századi kiadása: MHHS VIII. 23–264.

53 Modern kiadása: ROSNYAI, 1926.

dottan nagy számú közmondással találkozunk, amelyek használatát valószínűleg a török deák saját invenciójának tarthatjuk. Vita folyt arról az irodalomtörténet berkeiben, vajon a még a korabeli szövegek általános állapotához képest is számottevő latin betét a szövegben szándékos-e: a tézis támogatói szerint a fordító az oszmán török eredetiben elhelyezett számos perzsa szövegrész esztétikai hatását akarta így imitálni.⁵⁴ Életében Rozsnyainak egyetlen munkája sem jelent meg, ám tudunk róla, hogy másolatokban terjesztette a *Horologium Turcicumot*.⁵⁵

Rozsnyainak kortársa volt a nemzetközileg legismertebb erdélyi török deák, Brankovics György, akire a szerb és román történetírás is sajátjaként tekint – jellemző, hogy életének magyarul hozzáférhető két rövid leírása is a szerb-magyar kapcsolatokat kutató Thallóczy Lajos, illetve az erdélyi magyar-román kapcsolatok történetét író Binder Pál munkáiban lelhető fel.⁵⁶ Ortodox – a román történetírás szerint elrománosodott – családban született Borosjenőn, 1645-ben.⁵⁷ Erdély ortodox püspökének öccseként, 1663-ban Rozsnyaival együtt vállalkozott a török deákságra, és őt – társával ellentétben – valóban a Portára küldték. Bár vannak adataink arra, hogy időnként visszatért Erdélybe,

---

54 A tézist a *Horologium Turcicumot* először érdemben ismertető Beöthy Zsolt vetette fel (BEÖTHY, 1886. 115–116.), aki Rozsnyai munkájával illusztrálta a kuriális stílus betörését az irodalmi nyelvzetbe. Sem Perényi József, sem Bittenbinder Miklós nem vetette el teljesen annak lehetőségét, hogy Rozsnyai valóban a perzsa nyelvű részletek hatását akarja visszaadni, ám inkább a korszellemet tartották felelősnek a latin elburjánzásáért (PERÉNYI, 1895. 69–77.; BITTENBINDER, 1908. 30–47.). Hasonlóképpen óvatosan fogalmazott a szöveget kiadó Dézsi Lajos, amikor elsősorban az elegáns stílus követésének igényével és csak esetlegesen a perzsa versek imitálásának szándékával magyarázta a latin – a Rozsnyai leveleiben fellelhető mértékhez képest is – túlzott mértékű használatát, lásd előszavát: ROSNYAI, 1926. 38–41. Sajnálatosnak tarthatjuk, hogy a fordítás alapjául szolgáló Ali Cselebi-féle változat felkutatására és a fordítással való összevetésére vonatkozó kutatások – amelyekről Perényi mint folyó vizsgálatokról beszél – időközben elakadtak.

55 Csak így érthető naptári feljegyzése 1715. jan. 31-ről, miszerint „*Fogtam az Turcicum Horologiumnak írásához*” (SIMONFI, 1914. 121.), hiszen a mű ekkorra már készen volt.

56 THALLÓCZY, 1888., BINDER, 1996. 80–103. A Brankovicsal – akit a szerb történetírás Đorđe Branković, a román pedig Gheorghe Brancovici néven tart számon – foglalkozó legalaposabb életrajz, Jovan Radonić 1911-ben megjelent több mint 700 oldalas munkája sajnos csak szerb nyelven hozzáférhető, így nem tudtam használni.

57 Az elrománosodásra (BINDER, 1996. 80.) a legfontosabb érv, hogy román nyelvű történeti munkája megfelelő nyelvi szinten íródott, míg szerb nyelvű krónikájáról szerb történészek is azt írják: alig érthető nyelvzetet használ (DERETIĆ, 1999. 179.). A család szerb identitása mellett szól bátyja keresztnéve, Száva, amelyet – a legfontosabb szerb szent nevét – püspökké való kinevezésekor vett fel.

1667-ig portai szolgálata csaknem folyamatosnak mondható.⁵⁸ Ekkor is csak azért szakadt meg, mert Brankovics bátyja társaságában Moszkvába utazott, hogy a cár anyagi támogatását kérje az erdélyi ortodox egyház 1658-ban elszenvedett kárainak helyreállítására. 1670–71 során – akárcsak a rákövetkező években – ismét a Portán volt, sőt 1675-ben Apafi Mihály kapitihának nevezte ki.⁵⁹ Az ő esetében is a Béli Pál-féle összeesküvés vetett véget az erdélyi fejedelemség szolgálatában töltött éveknek: Tofeus Mihály református püspök sikeresen használta fel a politikai zűrzavart György bátyja, az agilis Brankovics Száva eltávolítására, és a testvérek Havasalföldön találtak menedéket.⁶⁰

Itt vágott bele Brankovics élete nagy vállalkozásába, amelynek hírnevét is köszönheti: magát a középkori Brankovicsok szerb despotacsaládjának leszármazottjaként kezdte hirdetni, megkísérelte megszervezni az oszmán területen élő szlávok ellenállását és Bécs ostroma alatt felajánlotta szolgálatait I. Lipótnak, aki cserébe magyar báróságot adományozott neki.⁶¹ 1688-ban Bécsbe ment, ahol az uralkodótól grófi címet kapott: ezzel legitímálta további szervezőmunkáját. Csakhogy a magyarországi felszabadító háborúk idején a hadvezetésnek egyre több gondot okozott az önállóan cselekvő, nagy területi igényeket bejelentő és a gyanakvással figyelt Constantin Brâncoveanu havasalföldi vajdával igen jó kapcsolatot fenntartó ál-despota.⁶² 1689-ben letartóztatták, élete utolsó húsz évét börtönben töltötte – először Bécsben, majd a csehországi Cheb (Eger) városában –, és a számos szerb kérvényező együttes erőfeszítése sem tudta elérni szabadon bocsátását a Habsburg hatalomnál.⁶³ 1711-ben halt meg.

Brankovics több műfajban is alkotott.⁶⁴ Ismertek román nyelvű vallásos művei: ezeket – egy imádságoskönyvet, egy katekizmust és egy bibliai versekhez írott kommentárt – valószínűleg bátyja kérésére állította össze az erdélyi ortodoxok épülésére. A kutatás szerint ezeket – csakúgy, mint nagyjából 30 oldal

---

58 Ebből az időszakból származó diplomáciai jelentései közül többet teljes szövegében ismertet BINDER, 1996. 82–90.

59 Binder Pál – tévesen – azt állítja, hogy Brankovics főköveti megbízatást is kapott. A dokumentumból, amelyre hivatkozik (Brankovics a fejedelemnek írott jelentése), nem derül ki, milyen minőségben ír, az azt követő, egy hónappal később keletkezett Zólyomi-levél azonban már egyértelműen kapitihának címzi. Lásd EOE XVI. 257–259. Vö. BINDER, 1996. 91–99. Bíró Vencel is csak az 1675–76-os kapitiháságról tud: BÍRÓ, 1921. 133–134.

60 A kegyvesztés körüli eseményekről lásd THALLÓCZY, 1888. 699–700.

61 Részletesen ismerteti a fejleményeket THALLÓCZY, 1888. 702–709.

62 A havasalföldi kapcsolatot mint zavaró tényezőt hangsúlyozza DIMA-DĂRGAN, 1964. 558.

63 A szerbek magyarországi betelepülésében – Radonić véleményével szemben – alighanem csak áttételesen játszott szerepet, lásd RADOJČIĆ, 1963.

64 Műveinek áttekintését lásd MIÓC, 1987. 18–19.

terjedelmű román nyelvű krónikáját – 1684–87 között írta Havasalföldön.⁶⁵ Sokkal terjedelmesebb, mintegy 2600 oldalas szerb krónikája már a fogságban készült, 1693–1705 között. A nyelv választása is jelzi, hogy a krónika legfőbb célja saját igényeinek támogatása volt, ami természetesen azt is jelenti, hogy Brankovics minden különösebb szégyenérzet nélkül tulajdonított magának kiemelkedő szerepet kora eseményeiben. Jellemző az a Thallóczy által kiemelt részlet, amelyben az erdélyi török deákként Drinápolyba érkező Brankovicsot a konstantinápolyi pátriárka 1663-ban egy istentisztelet alkalmával nyilvánosan a szerbek despotájának kiáltja ki.⁶⁶

* * *

Az erdélyi török deákok között – mint láttuk – kiemelkedően magas számban találhatunk olyanokat, akik értelmiségi tevékenységük eredményeképpen kiemelkednek környezetükből: abból a nyolcból, akiről biztosan tudjuk, hogy az általunk tanulmányozott csoportba tartozik, a fele írt könyvterjedelmű munkát, vagy legalábbis fordított–dolgozott át szakértelmének megfelelő írásokat. Miért olyan különös – kérdezhetnénk –, ha a török deák értelmiségiként viselkedik, hiszen ez állásának amúgy is elengedhetetlen feltétele: értelmiségiek, vagyis olyan emberek, aki írástudásukat áruba bocsátva keresik meg kenyerüket. Valóban: a magyar szakirodalomban forgalomban lévő számos – nagyrészt implicit – definíció megengedné azt is, hogy minden török deákot további megfontolások nélkül értelmiségiként értékeljünk.⁶⁷

Az előzőekben ismertetett négy török deák – Házi, Harsányi, Rozsnyai és Brankovics – közös jellemzője azonban, hogy fizetett munkájukon kívül további intellektuális tevékenységre adták fejüket, olyanra, amely mögött nem áll közvetlen megélhetési érdek. A török deák számára elsődleges bevételi forrást a fejedelemtől kapott – időnként meglehetősen kiszámíthatatlanul fizetett – járandóság jelentette.⁶⁸ Karrierlehetőségeik a kapitúhai tisztség eléréséig terjedtek, ahogyan azt Házi és Brankovics – illetve esetleg Harasztosi – esetében láthattuk. Ezenkívül számos esetben tudunk arról, hogy birtokokat, vagy legalább jobbágyokat kaptak adományként: a legtöbb adományt Rozsnyai esetében ismerjük, de szórt adataink Majtényi András és Brankovics György esetében is

---

65 Utóbbira lásd még DIMA-DÁRGAN, 1964. 554–555.

66 THALLÓCZY, 1888. 697.

67 A definíciós problémákról lásd részletesen PÉTER, 1984. 21–27., R. VÁRKONYI, 1984. 58–65.

68 Ennek összegét Rozsnyai esetében ismerjük: ő 1673 után évi 100 aranyat kapott. ELEKES, 1905. 24.

vannak.⁶⁹ Néhány esetben tudunk arról, hogy a török deáknak nem saját jövedelmükön szerzett, hanem családi birtokaiból volt bevétele: Harsányi Várad eleste után ezek elvesztése miatt kényszerült elhagyni Erdélyt.⁷⁰ A Házi rendelkezésre álló pénzt harmincadjövedelmek egészítették ki – azt azonban nem tudjuk, hogy ezt csak kapitálasága alatt kapta meg a fejedelemtől vagy bérlésük esetleg hosszabb távú megélhetési stratégiája részét képezte.⁷¹ Mindenesetre arról nem tudunk, hogy a török deákok – az 1650-es években a havasalföldi vajdák mellett magyar deákként szolgáló Budai Péter mintájára – a gazdasági életben használták volna ki a diplomáciai szolgálatuk alatt szerzett kapcsolatokat.⁷²

Nem állíthatjuk természetesen, hogy a török deákok írásai közvetetten sem szolgálták volna önérvényesítésük céljait. Harsányi a brandenburgi kancellár javaslatára írta meg a *Colloquiát*, amellyel részben annak bemutatása volt a célja: hatalmas szakértelme milyen nagy fontosságot biztosít számára kenyéradója, a választófejedelem udvarában. Rozsnyai a *Horologium Turcicum* példányait Erdély vezető személyiségei számára másolta le, pénz vagy másféle előnyök reményében. A legegységelműbb Brankovics esete, akinek szerb krónikája teljesen nyilvánvalóan képzelt családfája megtámogatására készült, hogy a Habsburg uralkodóval szembeni igényei még komolyabb hangsúlyt kaphassanak. Mindenesetre ezek az emberek pontosan azt a küszöböt lépték át, amelyet Heltai János az állam vagy más nemesurak szolgálatában álló értel-

---

69 Rozsnyainak Marosvásárhelyt, Nyárádtőnt, Remeten, Jedden, Marosjárán, Magyarherépen és Rusoron voltak birtokai – utóbbi kettőről azt is tudjuk, hogy ezeket szolgálatai jutalmául szerezte – és Szamosújvárról is rendelkezett jobbagyokkal, lásd PERÉNYI, 1895. 36.; ELEKES, 1905. 17.; BITTENBINDER, 1910. 344., 348. Majtényi kifejezetten vagyonos embernek számított (lásd TRÓCSÁNYI, 1980. 267.) és pénzének egy részéből birtokokat vásárolt: II. Rákóczi György levele özvegy Nápolyi Gergelyné Kun Katalinnak (Algyógy, 1651. júl. 28.) TT 1885b. 329.; illetve az oklevelek a Kolozs megyei Bogártelek, valamint a Szolnok megyei Felőr és Sztojkafalva Majtényi tulajdonába kerüléséről (1652. febr. 29.) MOL F 1 28. k. 563–566. Brankovicshoz lásd THALLÓCZY, 1888. 698.

70 HARSÁNYI NAGY, 1672. dedicatio.

71 Szalánczi István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1633. márc. 7.) SZILÁGYI, 1883. 95. Nem tudjuk, Báthori Gábor 1609-ben kelt oklevele, amelyben Várad Házi Jánosnak elengedi a tizedfizetést Várad környéki szőlőiben, már a török deákként teljesített szolgálat jutalma-e. Még az sem biztos, hogy ugyanarról a személyről van szó (még ha a név meglehetősen ritka is), hiszen Bethlen Gábor a kiváltság 1614-es megerősítésekor sem jelzi, hogy Házi török tolmács lenne: MOL F 1 10. k. 326–327. Vö. a 12. jegyzetben idézett forrással, amely egy ugyanabban az évben, de korábban kelt okirat, és már tolmácsként említi Házit.

72 Budairól lásd ANDREA, 1997. 67–76; JAKÓ, 2002.

miségek esetében hiányol: az értelmiségi tudat kialakulását.⁷³ Nem mindegyikük nyilvánította ki olyan egyértelműen értelmiségi önértékének tudatát, mint Harsányi – elég, ha csak a bevezetőben idézett kijelentésére gondolunk –, de az, hogy fontosnak tartották könyvük megírását és elhelyezését életstratégiájukban, már önmagában is mutatja, hogy rendelkeztek valamilyen szintű értelmiségi tudattal.⁷⁴

Semmiképp nem állíthatjuk, hogy az erdélyi török deákok nemzetközi összehasonlításban kivételesek lettek volna: a konstantinápolyi keresztény követségek körül számos, az Oszmán Birodalomra reflektálni kész értelmiségit találunk. A Konstantinápoly elfoglalása óta virágzó, ún. turcica-irodalom jelentős részét írták a követségek mellett szolgáló emberek, és úgy tűnik, a nyugati követségekben az értelmiségiek nemcsak a kiegészítő funkciókat töltötték be: a könyvek írói között számos rezident is találunk. A nagy népszerűségnek örvendő 16. század közepi *Török levelek* írója, a flamand származású császári követ, Ausgerius Busbequius még a minden iránt nyitott és érdeklődő, széles műveltséggel rendelkező *corteggiano* típusába tartozik.⁷⁵ A 17. század során azonban már nem voltak ritkák a specialista filológusok sem: a leideni egyetemen beinduló arab nyelvi képzés nyújtotta ismeretek elmélyítésére sokan utaztak Konstantinápolyba és töltöttek ott több-kevesebb időt, akár követségi szolgálatot is vállalva.⁷⁶ A követség és a tudományos élet közötti összefonódást legjobban Levinus Warner példája illusztrálja: a leideni egyetem német alumna 1648-ban érkezett egyeteme ösztöndíjával Konstantinápolyba, ahol aztán a holland ágens halála után, 1654-ben átvette a követi hivatalt. 1670-ban bekövetkezett haláláig több mint ezer arab és török kéziratot gyűjtött össze, közmondásgyűjteményeket adott ki és megszervezte a Biblia törökre fordítását (kiadására azonban csak sokkal később került sor), miközben igyekezett követségi feladatait is ellátni.⁷⁷

A nyugati követségek rezidenseinek az erdélyiekhez képest sokkal nagyobb értelmiségi szerepvállalását nemcsak magasabb szintű iskolai végzettségük indokolhatja, hanem alighanem az is, hogy – mint korábban jeleztem – sokkal

---

73 HELTAI, 1994. 11–12. Az értelmiségi tudat létezésének nyomairól lásd még R. VÁRKONYI, 1984. 65–68.

74 A fordítások készítőik életében, karrierstratégiájában betöltött funkciójáról lásd legújabbban VINCZE, 2006.

75 Rövid életrajzát adja MARTELS, 1992.

76 Jacobus Golius 1623–29 között aleppói holland konzul, később az arab nyelv professzora Leidenben; H. Harderus már professzori éveit után, 1673–75-ben tolmácsol a konstantinápolyi holland követségén. Lásd DE GROOT, 1979. 33–42.

77 Warnerről lásd DREWES, 1970., illetve DE GROOT, 1979. 34–41.

több időt töltöttek a Portán, mint a fejedelemség kapitihái, így kialakulhatott bennük szakértelmük tudata. A nyugati követségi tolmácsok sem maradtak azonban el sokkal a rezidensek mögött a könyvírás terén: a legismertebb a 19. század közepén elkészült, sok szempontból még mindig elsőrangú fontosságú Oszmán Birodalom-történet írója, Joseph Hammer von Purgstall, aki *Sprachknabe*-ként kezdte turkológus karrierjét.

Az értelmiségi tudattal rendelkező erdélyi török deákoknak mindazonáltal szembe kellett nézniük egy nagyon fontos hátránnyal: ellentétben holland kollégáikkal, számukra nem létezett az a szellemi közeg, az egyetem, ahová követségi hivataluk után visszatérhettek. Az egyetem hiányának problémáját az értelmiségi funkciók betöltése terén Klaniczay Tibor vetette fel.⁷⁸ Érvélésével az erdélyi török deákok esete ambivalens viszonyban van. Egyrészt cáfolni látszik azon nézetét, hogy az értelmiségi attitűd csak egyetemjárással alakulhatott ki és az egyetemről való visszatérés után megszűntek az értelmiségi cselekvést serkentő impulzusok. Mint láttuk, a négy török deákból csak Harsányi részvett formális képzésben: a többiek – jelenlegi ismereteink szerint – legfeljebb erdélyi kollégiumokat látogattak. Erre nyilvánvalóan szükségük volt, hiszen valahol el kellett sajátítaniuk a latint, amelynek kiváló ismerete elengedhetetlen volt feladatuk ellátásához (amit nem feltétlenül igaz a kapitihák esetében).⁷⁹

Alátámasztja azonban példájuk Klaniczay azon meglátását, hogy az értelmiség pusztán tudósi tevékenységéből semmiképpen nem tarthatta fenn magát a kora újkori Magyarországon és az, hogy megélhetésük miatt rugalmasságra kényszerültek pályájuk megválasztásában, akadályozta őket tudósi érdeklődésük kibontakoztatásában.⁸⁰ Adataink változóak arra nézvést, milyen anyagi helyzetbe kerültek a török deákok az uralkodói adományok következtében, amelyekből – mint említettük – viszonylag sokat ismerünk. Majtényi András vagyos ember volt, többször vásárolt birtokot, Harsányi Nagy Jakab azonban jelentéseiben már többször is panaszkodott a pénzhiány miatt, Váradi Házi Jánost pedig alighanem ugyanez késztette arra, hogy eladja felsővisti birtokát. Az mindenesetre egyértelmű, hogy akármilyen megélhetést is biztosított az uralkodói szolgálat, teljes embert kívánt. Nem véletlen, hogy azokban az esetekben,

---

78 KLANICZAY, 1985.

79 Földvári Ferenc például kommunikációs nehézségeire hivatkozva kéri a kapitihai tisztiségből való elbocsátását, hiszen a magyaron kívül semmilyen nyelven nem ért: levele II. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1651. ápr. 13.) MHHH XXIII. 51.

80 Számításba kell persze venni, hogy Klaniczay cikke meglehetősen borúlátó hangulatú, sok esetben nem is titkolva áthallásait az 1980-as évek közepének Magyarországaival. Péter Katalin ugyanezt az értelmiségieknél megfigyelhető nagy rugalmasságot és mobilitást pozitívan, képességeikre nézve hízelgő jelenségként értelmezi, lásd PÉTER, 1984. 23–29.

amelyekben egyáltalán tudunk könyvek keletkezési körülményeiről, elmondhatjuk: azok mindig azokban az években íródtak, amikor szerzőik már nem voltak szolgálatban. Rozsnyai börtönben írt, Harsányi száműzetésben, Brankovics mindkettőben. A kora újkori magyar értelmiségi számára keskeny ösvény adatott, és számos körülmény összejátszása kellett ahhoz, hogy intellektuális termékei létrejöhessenek. Ám ha az intellektuális termékek megszületése késett is, az erdélyi fejedelem számíthatott arra, hogy rátermett értelmiségiek segítik diplomáciájának működését a fejedelemség számára legfontosabb irányban.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források:

- ERO Essex Record Office (Chelmsford)
D/DHf
O4–O54 Various Papers relating to the Bendysh family of Steeple Bumsted, Essex.
- GStA PK Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin-Dahlem)
I. Hauptabteilung, Geheimer Rat
Rep. 9. Allgemeine Verwaltung
- MOL Magyar Országos Levéltár (Budapest)
Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak
F 1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii
Filmtár
X 880 Österreichisches Staatsarchiv – Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Staatskanzlei Türkei (Turcica)

Kiadott források:

BEKE – BARABÁS

- 1888 *I. Rákóczy György és a Porta: Levelek és okiratok.* Szerk.: BEKE Antal – BARABÁS Samu. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1888.

- Documente IX.** = *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. IX. Acte și scrisori (1614–1636).* Publ.: VERESS, Endre. București, Fundația Regele Carol I., 1937.

- EÉKH** = *Erdély és az északkeleti háború: Levelek és okiratok. I–II.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1891.
- EKK I–III.** = Erdélyi királyi könyvek I–III. Szerk.: GYULAI Éva – TÓTH Péter – HORVÁTH Zita – NAGY Gábor. Budapest, Arcanum, 2003–2004. (CD-ROM)
- EOE XI.** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XI. 1649–1658.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. III. Országgyűlési emlékek*)
- EOE XII.** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XII. 1659–1661.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1887. (*Monumenta Hungariae Historica. III. Országgyűlési emlékek*)
- EOE XVI.** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XVI. 1675–1679.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1893. (*Monumenta Hungariae Historica. III. Országgyűlési emlékek*)
- EOE XIX.** = *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XIX. 1686–1688.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1896. (*Monumenta Hungariae Historica. III. Országgyűlési emlékek*)
- MHHD XXIII.** = *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Eggenberger, 1874. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 23.*)
- MHHS VIII.** = *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Pest, Eggenberger, 1867. (*Monumenta Hungariae Historica. Ser. II. Scriptores, 8.*)
- RÁLAMB**
1963 RÁLAMB, Claes: *Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658.* Red.: CALLMER, Christian. Stockholm, Norstedt, 1963.
- RMNy II.** = *Régi magyarországi nyomtatványok II. 1601–1635.* Szerk.: BORSA Geodeon – HERVAY Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1983.

ROSNYAI

1926 ROSNYAI Dávid: *Horologium Turcicum*. Kiad.: DÉZSI Lajos. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1926. (*Régi magyar könyvtár*, 38.)

SZILÁGYI

1883 *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Knoll, 1883.

TMÁO V. = *Török-magyarokori állam-okmánytár V.* Szerk.: SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor. Budapest, Eggenberger, 1870. (*Török-magyarokori történelmi emlékek*, 7.)

TMÁO VI. = *Török-magyarokori állam-okmánytár VI.* Szerk.: SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor. Pest, Eggenberger, 1871. (*Török-magyarokori történelmi emlékek*, 8.)

TT 1882a = SZILÁGYI Sándor: Bethlen Gábor és a Porta. II. közlemény. *Történelmi Tár*, 1882. 34–77.

TT 1882b = GERGELY Samu: Adalék „Bethlen Gábor és a Porta” című közleményhez. *Történelmi Tár*, 1882. 434–469.

TT 1885a = GERGELY Samu: Brandenburgi Katalin és Bethlen István összeköttetése a Portával (Gróf Teleki Miksáné levéltárából). I. közlemény. *Történelmi Tár*, 1885. 97–117.

TT 1885b = TORMA Károly: Okiratok Erdély történetéhez a XVII-ik század elején. II. közlemény. *Történelmi Tár*, 1885. 257–334.

TT 1889 = SZILÁGYI Sándor: Levelek és okiratok II. Rákóczy György fejedelem diplomaciai összeköttetései történetéhez. III. közlemény. *Történelmi Tár*, 1889. 637–677.

TT 1892 = MIKA Sándor: I. Rákóczy György levelezése a brassai bíróval és tanácsossal. I. közlemény. *Történelmi Tár*, 1892. 700–715.

VÁRADI HÁZI

1626 VÁRADI HÁZI János: *Machumet propheta vallasan levő egy fő irastúdo doctornac írásából törökből magyarrá fordítatot könyv, mellyet Envarol asikinnac hinac, Hazi Ianos által*. Cassan, Sultz, 1626.

Feldolgozások:

ÁGOSTON

- 1993 ÁGOSTON Gábor: Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből: A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk.: SZITA László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár–Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, 1993. 277–292.
- 1997 ÁGOSTON Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett: Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk.: NAGY Mariann. Budapest–Pécs, JPTE–MTA TTI, 1997. 81–96.
- 2005 ÁGOSTON Gábor: Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a koraujkori Európa információs központja. In: *Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk.: HAUSNER Gábor. Budapest, Argumentum, 2005. 31–60.

ANDERSON

- 1993 ANDERSON, Matthew Smith: *The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919*. London–New York, Longman, 1993.

ANDREA

- 1997 ANDREA, Susana: *Din relațiile Transilvănieni cu Moldova și Țara Românească în sec. al XVII-lea*. Cluj-Napoca, [s. n.], 1997.

ARI

- 2004 ARI, Bülent: Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period. In: *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed.: YURDUSEV, A. Nuri. Houndmills, Palgrave, 2004. (*Studies in Diplomacy*) 36–65.

BENDA

- 1981 BENDA Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. In: *Századok*, 125. (1981) 725–730.

BEÖTHY

- 1886 BEÖTHY Zsolt: *A szépprózai elbeszélés története Magyarországon I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886.

BERRIDGE

- 2004 BERRIDGE, G. R.: Diplomatic Integration with Europe before Selim III. In: *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed.: YURDUSEV, A. Nuri. Houndmills, Palgrave, 2004. (*Studies in Diplomacy*) 114–130.

BINDER

- 1996 BINDER Pál: *Az erdélyi fejedelemség román diplomatái vagy románok az erdélyi fejedelemség külügyi szolgálatában*. Marosvásárhely, Pro Europa, 1996.

BÍRÓ

- 1921 BÍRÓ Vencel: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár, Minerva, 1921.

BITTENBINDER

- 1908 BITTENBINDER Miklós, ifj.: *A Humájun Namê első magyar származéka: Rozsnyai Dávid „Horologium Turcicum”-a: Magyar irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest, Jókai, 1908.
- 1910 BITTENBINDER Miklós: Adatok Rozsnyai Dávid életéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 20. (1910) 338–348.

CAMARIANO

- 1970 CAMARIANO, Nestor: *Alexandre Mavrocordato le Grand Dragoman: Son activité diplomatique*. Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1970. (*Etairaia Makedonikon Szpendon Idrima Meleton Herszoniszon tou aimou*, 119.)

DE GROOT

- 1978 DE GROOT, A. H.: *Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630*. Leiden–Istanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1978. (*Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut*, 43.)
- 1979 DE GROOT, A. H.: *De Beteknis van de Nederlandse Ambassade bij de Verheven Porte voor de Studie van het Turks in de 17de en 18de Eeuw: Voordracht gehouden voor het Oosters Genootschap in Nederland op 20 November 1978*. Leiden, Brill, 1979. (*Oosters Genootschap in Nederland*, 9.)
- 1987 DE GROOT, A. H.: The Dutch Nation in Istanbul, 1600–1985: A Contribution to the Social History of Beyoğlu. In: *Anatolica*, 14. (1987) 131–150.

DERETIĆ

- 1999 DERETIĆ, Jovan: Literature in the eighteenth and nineteenth centuries. In: *The History of Serbian Culture*. Ed.: IVIĆ, Pavel. Edgware, Porthill, 1997. 179–195.

DIMA-DĂRGAN

- 1964 DIMA-DĂRGAN, Corneliu: Cultural Relations between the Serbian Chronicler George Brankovich and the Stolnic Constantin Cantacuzino. In: *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 2. (1964) 553–560.

DREWES

- 1970 DREWES, G. J. W.: The Legatum Warnerianum of the Leiden University Library. In: *Levinus Warner and His Legacy: Three Centuries Legatum Warnerianum in the Leiden University Library*. Leiden, Brill, 1970. 1–31.

ELDEM

- 1999 ELDEM, Edhem: From Imperial to Peripheralized Capital. In: ELDEM, Edhem – GOFFMAN, Daniel – MASTERS, Bruce: *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 135–206.

ELEKES

- 1905 ELEKES Mihály: *Rozsnyai Dávid élete és művei*. Szeged, Traub, 1905.

GOFFMAN

- 1998 GOFFMAN, Daniel: *Britons in the Ottoman Empire 1642–1660*. Seattle, University of Washington Press, 1998.

HAZAI

- 1973 HAZAI György: *Das osmanisch-türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*. Budapest, Akadémiai, 1973. (*Bibliotheca orientalis Hungarica*, 18. 15–19.)

HELTAI

- 1994 HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, Balassi, 1994. (*Humanizmus és reformáció*, 21.)

HEREPEI

- 1966   HEREPEI János: A váradi kollégium és a Rákócziak. In: *Apáczai és kortársai: Herepei János cikkei*. Szerk.: KESERŰ Bálint. Budapest–Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1966. (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 2.) 3–131.

HILLER

- 1993   HILLER István: A tolmácsper. In: *Perlekedő évszázadok: Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk.: HORN Ildikó. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora-újkori Magyar Történelmi Tanszék, 1993. 147–186.

HORNYIK

- 1872   HORNYIK János: Még egyszer: „Emlékezzünk régiekről”. In: *Kecskeméti Lapok*, 5. (1872) 44. sz. [1–3].

JAKÓ

- 1999   JAKÓ Klára: A Szaláncziak (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből). In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: KISS András – KOVÁCS KISS Gyöngy – POZSONY Ferenc. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999. 199–210.
- 2002   JAKÓ Klára: Budai Péter: Egy újszerű értelmiségi pálya előfutára a hanyatló erdélyi fejedelemségben. In: *Studii de istorie modernă a Transilvaniei/Tanulmányok Erdély újkori történelméről: Omagiu profesorului Magyari András/emlékkönyv*. Szerk.: PÁL Judit – RÜSZ-FOGARASI Enikő. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002. 132–137.

KÁRMÁN

- 2006   KÁRMÁN Gábor: Identitás és határok: 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. In: *Korall*, 26. (2006) 73–99.

KEREKES

- 2001   KEREKES Dóra: Egy francia megfigyelő feljegyzései a nagyharsányi csatáról. In: *Sic Itur ad Astra*, 12. (2001) 1–2. sz. 87–118.
- 2004   KEREKES Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. In: *Századok*, 148. (2004) 1189–1228.

KLANICZAY

- 1985 KLANICZAY Tibor: Értelmisség egyetem nélküli országban. In: KLANICZAY Tibor: *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, Szépirodalmi, 1985. 77–85.

MAKKAI

- 1952 MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Budapest, Akadémiai, 1952.

MANTRAN

- 1965 MANTRAN, Robert: *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*. Paris, Hachette, 1965.

MARTELS

- 1992 MARTELS, Zweder von: In His Majesty's Service: Augerius Busbequius, Courtier and Diplomat of Maximilian II. In: *Kaiser Maximilian II: Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*. Hrsg.: EDELMAYER, Friedrich – KOHLER, Alfred. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1992. (*Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, 19.) 169–181.

MATTINGLY

- 1955 MATTINGLY, Garrett: *Renaissance Diplomacy*. Baltimore, Penguin, 1955.

MEIENBERGER

- 1973 MEIENBERGER, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in dem Jahren 1629–1643: Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Bern–Frankfurt am Main, Lang, 1973. (*Geist und Werk der Zeiten*, 37.)

MIOC

- 1987 MIOC, Damaschin: Studiu introductiv. In: BRANCOVICI, Gheorghe: *Cronica românească*. Ed.: de MIOC, Damaschin – ADAM-CHIPER, Marieta. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987. 5–35.

MIKA

- 1907 MIKA Sándor: Az erdélyi ház Konstantinápolyban. In: *Budapesti Szemle*, 130. (1907) 1–21.

MOLNÁR

- 1909 MOLNÁR István: *Rozsnyai Dávid török deák*. Budapest, Stephaneum, 1909. (*Művelődéstörténeti értekezések*, 33.)

PANAITE

- 1988 PANAITÉ, Viorel: Reprezentanța diplomatică a Țării Românești la Poarta Otomană în epoca lui Constantin Brâncoveanu. In: *Revista de Istorie*, 41. (1988) 877–894.

PERÉNYI

- 1895 PERÉNYI József: *Rozsnyai Dávid*. Kolozsvár, Erdélyi Híradó, 1895.

PÉTER

- 1984 PÉTER Katalin: Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmái. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: ZOMBORI István. Szeged, [k. n.], 1984. 21–30.

RADOJČIĆ

- 1963 RADOJČIĆ, Nikola: Justiniana Prima und Graf Georg Branković. In: *Südost-Forschungen*, 22. (1963) 312–325.

R. VÁRKONYI

- 1984 R. VÁRKONYI Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: ZOMBORI István. Szeged, [k. n.], 1984. 54–80.

SARING

- 1934 SARING, Hans: Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm während des ersten Nordischen Krieges. In: *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte*, 46. (1934) 374–380.

SIMONFI

- 1914 SIMONFI János: Rosnyay Dávid naptári följegyzései. In: *Erdélyi Múzeum*, 9. (1914) 108–126.

SZABÓ – TONK

- 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum*, 4.)

THALLÓCZY

1888 THALLÓCZY Lajos: Az ál-Brankovicsok. In: *Századok*, 23. (1888) 689–713.

TRÓCSÁNYI

1980 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi központi kormányzata 1540–1690*. Budapest, Akadémiai, 1980. (*Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet*, 6.)

VINCZE

2006 VINCZE Hanna Orsolya: A kora újkori magyar fordítások tétje. In: *Korall*, 23. (2006) 116–132.

ZETTERSTÉEN

1941 ZETTERSTÉEN, Karl Wilhelm: Turkiska studier i Sverige. In: *Lychnos* 1941. 1–25.